

ŞER'Î DELİLLERDE ÖNCELİK MESELESİNİN MEZHEP-DELİL PERSPEKTİFİNDEN TAHLİLİ ve ANLAMA YÖNTEMİNE ETKİLERİ

Saliha Kasapoğlu

Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Uludag University, Faculty of Theology, Department of Islamic Law
Bursa, Turkey
salihaksp@hotmail.com
orcid.org/0000-0002-0265-7829

Öz

Fıkıh usulünün temel konusu olan deliller arasında bir hiyerarşinin olduğu kabul edilir. Kur'an delilinin öncelendiği sıralama genel kabul görse de zamanla sünnet, icmâ ve maslahatın öncelenmesi gerektiği dile getirilmiştir. Bu iddialar anlama yönteminde oldukça önem arz etmektedir. Bu makalede bahsedilen durumu incelemek adına öncelikle ileri sürülen hiyerarşilerde hangi kriterin esas alındığı tespit edilmiştir. Ardından Kur'an ve sünnetin öncelenmesi durumu Hanefî ve Şafiî özelinde mezhepler üzerinden, icmâ ve maslahat delilinin öncelenmesi durumu da bu delillerin mahiyeti üzerinden kanaatleri ortaya koyacak kadar incelenmiş, daha sonra alternatif bir hiyerarşi denemesi ile makale neticelendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam hukuku, Fıkıh usulü, Şer'î deliller, Hiyerarşi, Anlama yöntemi.

The Analyze of Priority Issues of the Lawful Evidence in the Perspective of School of Religion Law-Evidence and It's the Effects on Understanding Method

Abstract

It is accepted that there is a hierarchy among the evidences which is the main subject of the Fiqh (jurisprudence) procedure. Although the prioritization of Qur'an evidence was generally accepted, it was stated that the sunnah, the icma and the arbitration should be prioritized over time. These claims are very important on the understanding method. In order to examine the situation mentioned in this article, it was firstly determined which criterion was taken as basis in the hierarchies. Then the prioritization of Qur'an and Sunnah of the prophet to be examined, in Hanafi and Shafi'i in particular depending on the scholl of religion law. After that the prioritization of unanimous resolution (consensus) and maslaha evidence (public interest) to be analyzed according to the nature of these evidences. Finally, the article has been concluded with an alternative hierarchy experiment.

Keywords: Islamic Law, Principles of Jurisprudence, Islamic Law Evidence, Hierarchy, Understanding Method.

GİRİŞ

Cahiliye devrinin ardından İslâm ile müşerref olanlar, İslâm'ı Hz. Peygamber'den öğreniyorlar, bir sorun ile karşılaştıklarında O'na başvuruyorlardı. Dolayısıyla bu süreç boyunca İslâm'ı anlama ve yaşama konusunda ciddi bir problem yaşamayan Müslümanlar, Hz. Peygamber'in dâr-ı bekâya irthali ile bir açıklayıcı olmaksızın naslarla baş başa kalmış, karşılaştıkları yeni durumları İslâm'ın çizgisinde sürdürmek için arayışlara

başlamışlardır. Ancak bu durumda, ellerinde Kur'an'dan ve zihinlerinde Hz. Peygamber'den işittiklerinden başka bir şeyleri olmayan Müslümanlar'ın yapabilecekleri tek şey, realitede çoğaltılması mümkün olmayan nasları, derin bir kavrayışla anlamlandırıp yeni karşılaştıkları tüm durumlara cevap verecek şekilde mânen genişletmek idi. Oysa naslar ekseninde İslâm'ı anlama faaliyetinden söz edebilmek için, öncelikle nasların anlaşılabilir olmasını kabul etmek gerekecektir ki daha bu ilk adımda Müslümanlar görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu bölünmede iki uç noktadan birini temsil eden Mu'tezile, nasları oldukça anlaşılır kabul ederek akla büyük rol verirken, diğer uç nokta olan Zâhirîler ise anlamlandırma faaliyetinde aklın rolünü oldukça cüzi tutarak nasların anlaşılma durumunu zımnen reddetmiştir.¹ Nasların anlaşılabilir olması kabul edildiğinde ise bu defa yöntem problemi ikinci sorun olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşte bu durumda, ilk dönemlerde bir bütün olarak İslâm'ı anlama manasına gelen fıkıh ve bunun yöntemi sayılan usul-i fıkıh daha hicri ikinci yüzyılda ortaya çıkan, İslâm'ı temsilen Kur'an'ın nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna verilen yanıtlara karşın, en kuvvetli ve en somut alternatif olarak literatürde yerini almıştır.² Gayesi fert ve toplumun her alandaki yükümlülükleriyle alakalı hükümleri, Şâri'in talebine uygun olarak bilmek olan usul ilmi, bir takım delillerden hareket etmektedir. Bu delillere icmâlî olarak bakıldığında genellikle kitap, sünnet, icmâ ve kıyas dörtlüsü zikredilirken, tafsili delillere inildiğinde ise ilimlerin ayrışması sonucu bazı ilim dallarının yapısı, ya da birtakım ideolojik düşünceler sebebiyle bu dörtlü taksimde kısmî arttırmalara ya da eksilmelere gidilmiştir. Örneğin ilm-i kelâm ve fıkıhın zarûrât-ı dîniyye kısmı, hüküm konusunda, yapısı gereği kitap, sünnet ve icmâ delil alırken, Zâhirîler ideolojik düşünceleri gereği konu ayrımına gitmeksizin tüm alanlarda bunlarla sınırlı kalıp kıyasa başvurmamışlardır.

Delillerin kabul edilerek tespit edilmesinin ardından deliller arası var olduğu kabul edilen hiyerarşik sıralamanın nasıllığı konusu gündeme gelmektedir. Deliller arası hiyerarşik yapı ise delillerin değer-kuvvet (sübût) yönü dikkate alınarak belirlenebileceği gibi, anlama faaliyetine (delâlet) esas

¹ Burada kastedilen nasların zâhir olarak anlaşılması değil, nasların illetler ya da hikmetler temelinde anlaşılması / yorumlanmasıdır. Daha detaylı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44: 94.

² Fıkıh usulünün İslâm'ı anlamadaki rolü için bk. Mehmet Paçacı, "Anlama (Fıkıh) Usulüne Dair", *Journal of Islamic Research*, 8/2 (Spring 1995): 86.

olma koşuluna göre de belirlenebilir. İlk usul kitapları ve bunları müteakiben çoğunluk fukahânın delilleri sıralayış şekli incelendiğinde, onların daha çok ilk kriteri yani değer-kuvvet durumunu dikkate aldığı görülmekte ve bu anlamda mevcut kaynaklarda Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas sıralaması genel kabul olarak zikredilmektedir. Bu sıralamada Kur'an, zincirin en kuvvetli, kıyas ise en zayıf halkasını meydana getirmektedir. Değer-kuvvet kriterinin esas alındığı bu sıralamanın ifade ettiği en önemli anlam ise alt delilin üst delil ile uyumlu olması yani üst delil ile bütünüyle çelişmemesi gerektiğidir.³ Makale konumuzu oluşturan ve ikinci kriter olarak ifade ettiğimiz anlama faaliyetinde esas olma kıstasına göre hiyerarşik sıralama durumu ise zahiren ifade edilmese de -yukarıda bahsedilen sıralamayı kabul eden fakihler de dahil olmak üzere- baştan beri usul ilmi ile iştigal edenlerin zihinlerinde mevcuttur. Burada bahsedilen uygulama, matlup olan hükme ulaşmak için anlamlandırma faaliyetinde delillerden birini esas kabul edip, belki diğerlerini buna göre değerlendirmektir. Dolayısıyla bu sıralama fakihin anlama faaliyetinde, yöntem farklılığıyla ilişkili olarak ilk durumun aksine Kur'an, sünnet, icmâ ve kıyas sıralamasından oldukça farklılık arz edecektir. Hatta kanaatimize göre, bu durumun mevcut mezhep çeşitliğinin meydana gelmesinde en önemli sebep olduğu da ifade edilebilir. İlk müçtehitlerin zihinlerinde bulunan ve eserlerinin genelinde gözlemlenebilen söz konusu kriter nedeniyle oluşan hiyerarşi, zamanla bazı usul alimleri tarafından artık zahiren de ifade edilmeye başlanmıştır.

Biz makalemizin bundan sonraki kısmında, öncelikle delillere bahsedilen perspektiften bakılması durumunda mezheplerce karar kılınan hiyerarşiyi ve bu hiyerarşinin mezheplerin İslâm'ı anlama yöntemlerindeki belirleyici etkisini, daha sonra ise bu perspektifi bir ilân kabilinden olarak delillerde öncelik sırasını değiştiren usul âlimlerinin görüşlerini, deliller üzerinden ve genel bir çerçeve oluşturacak şekilde değerlendirmeye çalışacağız.

1. DELİLLER HİYERARŞİSİNE MEZHEP EKSENLİ BAKIŞ

Tarihte İslâm'ı anlama (fıkıh) konusunda kendi usullerini belirleyerek teşekkül etmiş mezhepler içerisinde, kabul görerek geniş coğrafyalarda yayılma imkânı bulanlar genel olarak Hanefilik, Şafîlik, Malikîlik ve

³ Burada Kur'an'ın sünnetle neshi akla gelebilir. Ancak orada nesheden sünnet, kuvvet bakımından Kur'an derecesinde olduğu kabul edilen mütevatir sünnettir.

Hanbelîlik olmuştur. Bu mezhepler, izledikleri yol itibariyle mensuplarınca her birinin hak olarak nitelenmesine neden olan bazı benzerliklere, yine mensuplarınca kendi mezhebinin tercihe şayan kabul edilmesine yol açan bazı farklılıklara sahiptirler.

Bizim delilleri okuma yöntemlerinden anlayış biçimlerini çözümlenmeye çalıştığımız söz konusu mezhepler -birtakım şartlar ilave etmek suretiyle de olsa- bir meselenin hükmü hakkında icmâ bulunduğu beyan hakkını ona teslim etme ve icmâ da dâhil olmak üzere bir delil bulunmadığında kıyasa başvurma konusunda ittifak etmişlerdir. İcmâ ve kıyas konusunda çoğunlukla benzer görüşleri paylaşan mezhepleri birbirinden ayırıştıran temel duruma, onların (mezheplerin) beyan konusunda, Kur'an delili yanında ittifakla yer verdikleri sünnete karşı farklı yaklaşım tarzlarının neden olduğu söylenebilir. Dahası usul literatüründe temel iki anlayışı ifade eden ehl-i hadîs ve ehl-i re'y ekollerinin oluşmasının da yine mezhep imamlarının hadis delili hakkındaki görüşlerinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Zira bizim de benimsediğimiz anlayışa göre mezhepler, beyan işlevine dâhil edecekleri hadislere ayırdıkları alanın genişliğine göre bu iki ekolden birine nispetle anılmaktadırlar.

Re'y ekolünün temsilcisi sayılan Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) anlamlandırma faaliyetinde izlediği yolu açıkça ifade eden bir usul kitabı yoktur. Ancak mezhepleşme sürecine paralel olarak, mevcut fûrû fıkıh eserlerinden elde edilerek yazılı hale gelebilmiş olan Hanefî usulü, diğer mezhep usulleri ile mukayeseli olarak incelendiğinde, Hanefî yönteminde onu diğerlerinden ayırıştıran bazı anlayış farklılıklarının bulunduğu gözlemlenecektir. Hanefî mezhebinin delil okuma yöntemine ışık tutan, dolayısıyla Hanefî usul çizgisinin oluşumunda oldukça etkili olduğunu düşündüğümüz, âm ve mutlak lafzın delaleti konusu, bu mezhep metodolojisinin en önemli farklılığı olarak ifade edilebilir. Şöyle ki; Hanefî literatüründe birçok alt başlıkta yansıması görülen âm ve mutlak lafız hakkında hâkim olan kanaat ile sübut itibariyle katî olan Kur'an lafızlarının bir kısmı, delalet açısından da katî sayılarak diğer kaynakların Kur'an'ı beyan işlevi kısmen kısıtlanmıştır. Kur'an'a aykırı olması gerekçesi ile reddedilmesi ya da Kur'an'a uygun olarak tevil edilmesinden dolayı bu durumdan en çok nasibini alan ise haber-i vâhid olmuştur. Hanefî usul literatüründe hadislerin Kur'an'a arzı olarak ifade edilen bu duruma göre, katî olan âm ve mutlak lafız, bir haber-i vâhid tarafından ziyade ya da tahsiste bulunmak sureti ile beyan edilemez ve bu durum literatürde nesih

olarak adlandırılır.⁴ Bu ve benzeri görüşleri dikkate alındığında, anlama faaliyetinde pergelin ucunu Kur'an'a sabitlediği anlaşılan Hanefiliğin Kur'an delilini, haber-i vâhid bağlamında sünnete karşı öncelediği söylenebilir.

Belki bulunduğu kozmopolit bölgenin etkisi ile belki de sahip olduğu ilmî birikimi devraldığı re'y taraftarı hocalarının etkisi ile Ebû Hanîfe'nin diğer mezheplere kıyasla, anlama yönteminde Kur'an'a daha çok vurgu yapması ve beyan görevini yapacak olan delilin Kur'an seviyesinde güçlü olması şartını ileri sürmesi, Hanefî fukahasının ellerindeki nassa dayalı delillerin sayıca az olması sonucunu doğurmuştur. Dolayısıyla bu durumun, ellerinde sınırlı sayıda nass ve karşılarında sınırsız sayıda karmaşık durum ile baş başa kalan Hanefî müçtehitlerinin, yapacakları içtihatlar için mevcut kaynaklardan daha fazla istifade edebilmek adına, naslar üzerinde uzunca tefekkürde bulunarak farazî fıkha varacak derecede bir sistem geliştirmelerine sebep olduğu da söylenebilir.

Kabul ettikleri anlama sistemi ile kendilerine akıl yürütecekleri geniş bir alan açılmış olan Hanefîler bu alanda özgürce hareket etmemişler, Hz. Peygamber'den nakledilen mütevâtir seviyesine ulaşamamış ancak topluma mâl olmuş hadisler için meşhur haber kategorisi oluşturarak -tıpkı icmâda olduğu gibi- İslâm'ı anlamlandırma faaliyetinde kendilerini onunla bağlı görmüşlerdir. İmam Mâlik (ö. 179/795) ise Hanefîlerin meşhur hadis ile tamamlamaya çalıştığı konuma, Hz. Peygamberin uzun süre ikamet ettiği amel-i ehli Medîne delilini yerleştirmiştir.⁵

Re'y esaslı anlama yönteminde nasların faaliyete geçmesi konusunda icmâ, meşhur haber, amel-i ehli Medîne gibi deliller oluşturmakla getirilen önlemleri doğru ve yeterli bulmayan Hicaz merkezli bir grup fakih, nasların, özellikle hadisin zayi edilmesi konusunda endişe duymuşlardır. Bu fakihler arasında zikredilebilecek olan Şâfiî (ö. 204/820) söz konusu durumu telafi etme noktasında, nass eksenli (Kur'an, Sünnet) ve nassa bağlı (kıyas) alternatif bir anlama yöntemi oluşturmuş ve bu sistem daha sonra beyan teorisi olarak ifade edilmiştir. Söz konusu beyan teorisi, delaletinde kapalılık bulunan bir nastaki talep edilen mananın, aynı türden bir diğer nasla (ayet-ayet, sünnet-sünnet) veya farklı türden bir diğer nasla

⁴ Bk. Murat Şimşek, "Hanefî Fakihlerin Haber Anlayışlarının Bir Göstergesi Olarak Nass Üzerine Ziyâde Meselesi", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009): 107.

⁵ Maliki fakihi İbnü'l-Kassâr'a göre amel-i ehl-i Medine bir tür tevatür derecesinde haberdur. (Bilal Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2017), 99.)

(kitap-sünnet) açıklanmış olduğu düşüncesinden hareketle, nasların içerisinde mündemiç olması, olarak ifade edilebilir.

Hicaz ekolü anlayışının bir devamı olarak Şafii'nin anlama yönteminde, beyan yetkisinin kendisine verildiği,⁶ dolayısıyla Şâri'in muradının en sahih bir şekilde tezahür ettiği Hz. Peygamberin sünneti merkezi bir rol oynar. İmam Şafii bunu Hz. Peygamber'e itaati emreden ayetlerle temellendirir⁷ ve O, zikredilen itaatın sünnetin tamamını kapsadığı düşüncesindedir. Dolayısıyla Şafii ilk olarak hadislerin beyan işlevinde kullanılmasının önündeki engelleri kaldırmak için büyük çaba harcayarak işe başlar ve sistemini bu temeller üzerinde inşa eder. Söz konusu durumdan olmak üzere, hadisin birçok kısmının zayi edilmesine sebebiyet veren Kur'an'a arz yöntemine şiddetle karşı çıkar⁸ ve bu anlayışı benimseyenlere karşı, görüşünü temellendirmek üzere sünnetin Kur'an karşısındaki konumunu açıklar. Şöyle ki Şafii'ye göre Allah'ın kitabı ile birlikte hüküm bildiren Hz. Peygamber'in sünneti, ya Kur'an'ın açık hükmünü teyit edecek şekilde ya da kapalı hükmünü beyan edecek şekilde gelmiştir.⁹ Dolayısıyla her iki koşulda da Allah'ın kitabına uygun düştüğü anlaşılan sünneti yine de Kur'an'a arz etme düşüncesinde olanlara Şafii, Hz. Peygamber'in, erike hadisi¹⁰ olarak bilinen rivayetini delil getirerek¹¹ onları eleştirir.

Yine bu zaviyeden bakıldığında, Şafii'nin, hadislerin beyan görevini engelleyeceği düşüncesiyle ifade ettiğini düşündüğümüz, Kur'an'ın sünneti neshedemeyeceği kanaati, İmam Şafii'nin hadisleri korumak uğruna gösterdiği gayretin zirvesi olarak değerlendirilebilir.

Hadislerin kabul kritiğinde Hanefilerin ileri sürdüğü ilave şartları kaldırarak yalnız sıhhat şartını ileri süren Şafii, ikinci olarak, Hanefiliğin aksine Kur'an'ın âm ve mutlak lafızlarının delaletini katî görmeyerek

⁶ Bk. Nahl 16/44

⁷ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Muhammed Seyyid Geylanî, 1. Baskı (Kahire: Dârü'l-kütüb, 1969), 47-49.

⁸ Sahip Beroje, "Şafii'nin Sünnetin Kur'an'a Arzı Yöntemine Sünnetin Beyan Vasfı Çerçevesinde Yaklaşımı", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, ed. Mehmet Bilen (İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2012), 862.

⁹ Şâfiî, *er-Risâle*, 52.

¹⁰ Hadis mealen şöyledir: 'Koltuğuna oturan ve kendisine benim bir emir ve yasağım gelince, 'Bilmiyoruz, Biz Allah'ın kitabında ne bulursak ona uyarız' diyen birinizle karşılaşmayayım.' Hadis için bk. Tirmizî, "İlim", 10

¹¹ Şâfiî, *er-Risâle*, 51-52.

hadislerin anlama sürecinde işlevsel hale gelmesini sağlar. Dolayısıyla anlama faaliyetinde sıhhat şartını taşıdığını düşündüğü her hadisi kendisi için bağlayıcı görür ve 'hadis sahihse mezhebim odur' şeklindeki meşhur sözü ile bu durumu teyit eder. Beyan teorisini bu durumda karşısına çıkabilecek olan tearuzlar¹² için geliştirdiği anlaşılın Şafiî bu anlamda ehl-i hadîsin sistemleştiricisi olarak ifade edilebilir.¹³ Nitekim Şafiî bahsedilen teori ile fikhü'l-hadîs¹⁴ ilminin sağlam bir zemine oturabilmesine neden olmuş ve nâsıru'l-hadîs lakabına layık görülmüştür.¹⁵

Bahsedilen değerlendirmelerden anladığımız üzere Şafiî, anlama yönteminde sünneti birinci sıraya yerleştirmiş ve kitap başta olmak üzere diğer delilleri bu perspektiften anlamlandırmıştır. O'nun kitap delili bağlamındaki bu tutumu ilk dönem âlimlerince dile getirilen 'es-Sünnetü kadiyetün ale'l-kitâb' tabirinin bir yansıması olarak ifade edilebilir.

Merkezini sünnetin oluşturduğu nass temelli anlama yöntemi Şafiî'nin diğer delillere bakışı üzerinde de etkili olmuştur. Örneğin O, sünnetin toplumun tamamında mündemiç olduğu düşüncesinden hareketle, toplum sünnetin aksine bir görüşte birleşmez, diyerek icmâ delilini sünnet ile ilişkilendirmiştir.¹⁶ Ayrıca sünnet anlayışı neticesinde elinde bolca malzeme oluşan Şafiî bu noktada akla yalnızca tikel naslar üzerinde faaliyet hakkı tanımış, dolayısıyla akla nassa tâbi işlev yüklemiştir. O'nun akıl-nass ilişkisindeki tutumunun aynı zamanda hükümlerin gerekçelerini (makâsıd) ve neticelerini (sedd-i zerâi') bilme konusuna mesafeli yaklaşmasına neden olduğu da ifade edilebilir.

2. DELİL EKSENİ BAKIŞ

Fıkıh/anlama tarihinde genel kanaat olarak tekrarlı gelen Kur'an'ın öncelikli konumuna karşın zamanla farklı alternatifler dile getirilmiş ve bu

¹² Burada kastedilen, nasların zahirinde görünen tearuzdur.

¹³ Ehli hadisi; İnsanları hadislere bağlanmaya teşvik eden, bunun dışındakilere tutunmaktan sakındıran, hadislerden hüküm çıkarıp fikri münakaşa ve çözüm üretmede başarılı olan kimseler olarak tanımlayan Fahreddin Razi' göre bu adlandırmaya en çok layık olan Şafiîler'dir. bk. Salim Öğüt, "Ehl-i Hadîs (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10: 509.

¹⁴ Hadislerin anlaşılmasını ve onlardan hüküm çıkarılmasını konu edinen ilim dalı bilhassa ehl-i re'ye tepki olarak doğmuştur. bk. Mehmet Görmez, "Fikhü'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12: 547.

¹⁵ Görmez, "Fikhü'l-hadîs", 12: 548.

¹⁶ Şafiî, *er-Risâle*, 204.

anlamda bazıları sünnet, bazıları makâsîd, bazıları ise icmâ delilinin Kur'an deliline karşı öncelenmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu iddialardan biri olan sünnet delilinin öncelikli olması durumunu daha önce Şâfiî ekseninde ele aldığımız için makalemizin son bölümünü teşkil eden bu kısımda, icmâ ve makâsîd delilinin ilk sıraya çekilme anlayışını, bu delillerin mahiyeti üzerinden değerlendirmeye çalışacağız. Çünkü bahsedilen anlayışa, delillere yüklenen anlam neticesinde, delillerin kazandığı mahiyetin doğrudan sebebiyet verdiğini düşünmekteyiz.

Hükümler ile ilişkili olarak, celb-i menfaat ve def-i mefsedet şeklinde tanımlanan ve fıkıh usulü eserlerinde bazen deliller bazen kıyas başlığı altında konumlandırılan maslahat kavramı, Şâri'e bakan yönü ve kullara (müçtehitlere) bakan yönü dikkate alınmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır. Şöyle ki, hükümlerin tamamının neticesi itibariyle bir menfaatin celbini ve mefsedetini tanımlayan şekilde konması, maslahatın Şâri'e bakan kısmını ifade eder ve bu anlamda kullanıldığında hükümlerin tamamında maslahatın gözetildiği hususunda müçtehitler arasında bir ittifakın bulunduğu söylenebilir.¹⁷ Naslarda var olduğu kabul edilen maslahatın tespit edilmesi, nass bulunmayan konularda ise naslardaki bu maslahatın dikkate alınarak hüküm verilmesi konusundaki müçtehidin tavrı ise, bu kavramın fakihler bağlamında kullara dönük kısmını ifade eder. Anlaşıldığı üzere maslahat bu anlamda kullanıldığında içtihat faaliyeti ile yakından ilgilidir ve bu nedenle de usul kitaplarında maslahatın bu yönü işlenmektedir. Usul literatürünün ilgili bölümü incelendiğinde maslahatın bazı konularında ittifakın olduğu bazı konularında ise görüş ayrılığının bulunduğu görülecektir.

Gazzâlî (ö. 505/1111) maslahat ile amel konusundaki görüş ayrılığının mahiyetini ve boyutlarını kavrayabilmek için öncelikle maslahatın kısımlarına açıklık kazandırmak gerektiğini ifade eder ve şer'in muteber sayıp saymaması açısından maslahatın muteber, mülga ve mürsel olmak üzere üç kısma ayrıldığını belirtir. Muteber maslahat şer'in itibar ettiği maslahattır. Bu tür maslahat hüccettir ve özü itibarıyla kıyastan ibaret olup, hükmün nassın veya icmân anlamından iktibas edilir. Mülga maslahat, açık bir nassa aykırı olan maslahattır ve dikkate alındığında bütün şer'i hükümlerin ve nasların değiştirilmesine yol açacağı için batıl kabul

edilir.¹⁸ Maslahat denilince genel olarak kastedilen mürsel maslahat ise hakkında muteber ya da ilga edilmiş olduğuna dair delil bulunmayan maslahat olarak tanımlanır. Usul literatüründe ihtilafın vuku bulduğu kısım burasıdır.

Mürsel maslahatın delil olup olmadığı hakkında mezhep imamları ihtilaf etmiş ve mezhepler içerisinde birtakım şartlar ileri sürerek onu delil kabul eden İmam Mâlik olmuştur. İmam Mâlik'in öne sürdüğü koşullar içerisinde -konumuzu yakından ilgilendirdiğinden- en önemli olanı, maslahatın şer'î bir delile aykırı olmaması koşuludur.¹⁹ Zira nass veya icmâ ile sabit olan bir hükümlerle ancak hakiki bir maslahat kastedilir ve ona aykırı olan maslahatın vehimden ibaret olma ihtimali yüksektir, dolayısıyla bu tür vehme dayalı bir maslahat sebebiyle hakiki bir maslahattan vazgeçilemez.²⁰ Burada şart koşulan aykırılığın nassın küllüne ya da cüzüne karşı olması arasında bir farkın olmadığı belirtilir.²¹

Maslahat ile ilgili anlayışlar genel olarak böyle olmakla birlikte, Hanbelî fakihî Necmeddin Tûfî, (ö. 716/1316) maslahatın yalnızca nassın küllüne aykırı olmaması gerektiğini ifade ederek, bahsedilen şartı daha da daraltmasıyla dikkatleri üzerine toplar ve maslahat hakkında aşırı görüş ileri sürmesiyle nitelenir.

Eleştirilen görüşlerini Nenevî'nin (ö. 676/1277) *el-Erbâîn* adlı eserindeki 'lâ darara ve lâ dırâr'²² hadisini şerh ederken belirten Tûfî'nin bu görüşlerini, Cemâleddin el-Kâsımî (ö. 1332/1914) çeşitli notlar ekleyerek ayrı bir risale haline getirmiştir.²³

Tufî, Maslahat Risalesi'nde söz konusu hadisi şerh bağlamında usul konularına değinerek, fıkıh usulünün on dokuz delilinin bulunduğu bahseder ve bu delillerin en güçlüsünün nass ve icmâ olduğunu belirtir.²⁴ Bu noktada nass ve icmâ arasında da bir hiyerarşi belirleyen Tûfî, deliller içinde

¹⁸ Gazzalî, *Mustasfa*, trc. Hacı Yunus Apaydın (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 469.

¹⁹ Muhammed Ebû Zehra, *İslam Hukuk Metodolojisi*, trc. Abdülkadir Şener (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 239.

²⁰ Ferhat Koca, "İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", *İlam Araştırma Dergisi*, 1/1 (1996): 99.

²¹ İbrahim Kâfi Dönmez, "Maslahat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 85.

²² Zarar vermek ve zarar görmek yoktur.

²³ Koca, "İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi", 100.

²⁴ Ali Pekcan, "Necmuddin Tûfî'nin Maslahat Risalesi (Çeviri ve Değerlendirme)", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3 (2003): 274-275.

neshin câri olmaması sebebiyle icmâî, kitap ve sünnetten daha kuvvetli bir delil olarak görür²⁵ ve nihai olarak maslahat ile icmâî mukayese eder. Tûfî maslahatı dikkate almanın üzerinde ittifak edilen bir ilke olmasına mukabil icmâîn hüccet oluşuna itirazlar ileri sürülebildiğini delil getirerek maslahatın gözetilmesi ilkesinin icmâîdan daha güçlü olduğunu ifade eder. Ona göre buradan maslahatın en kuvvetli şer'î delil olduğu neticesi çıkar, çünkü en kuvvetliden (icmâî) daha kuvvetli olan en kuvvetlidir.²⁶

Böylece anlamlandırma faaliyetinde maslahatın ilk sırada konumlandığı hiyerarşisinin neticesi olarak Tûfî, deliller arasındaki tearuz durumunu şöyle izah eder: *“Nass ve icmâî, maslahata aykırı olursa, maslahatın gözetilmesine öncelik verilmesi gerekir. Ancak bu uygulama yalnızca nassın ve icmâîn sınırlandırılması (tahsis) ve açıklanması (beyan) biçiminde olur. Yoksa bu, nassın ve icmâî iptal edilip, devreden çıkarılması demek değildir. Bu durum, açıklayıcı fonksiyonundan dolayı sünnetin, Kur'an'a göre öncelikli olmasına benzer.”*²⁷

Tûfî maslahatın, nass ile icmâî tahsis ve beyan etmesi konusunda mutlak düşünmeyerek ibadât ve mukadderat konularını bu durumdan ayrı değerlendirir. O'na göre ibadât ve mukadderat konusunda nass, icmâî ve benzeri delillere; muamelat ve benzerlerinde ise insanların maslahatlarına itibar edilir. Çünkü ibadetler şeriatın hakkı olduğundan, nicelik ve nitelik, zaman ve mekân bakımından ondan bir açıklama gelmedikçe bilinemez. Hâlbuki mükelleflerin hakları ile ilgili hükümler, onların maslahatları için vazedilen şer'î siyaset olup bunlardaki maslahat akıl ve âdetle bilinebilir.²⁸

Tûfî'nin bu görüşleri çeşitli açılardan eleştiriye uğramıştır. Meselâ, son devir Osmanlı âlimlerinden Zâhid Kevserî, (ö. 1879/1952) onun ibadetlerle muâmelât arasında yaptığı ayrımın mesnetsizliğine vurgu yaparak muâmelât vb. konularda dayanağın maslahat olduğuna dair iddiaların şeriatın arzu ve hevesle değiştirilmesi anlamına geleceğini ileri sürmüş ve eğer maslahatla şer'î maslahatlar kastediliyorsa bunu öğrenmenin tek yolunun vahiy olduğunu belirtmiştir.²⁹ Kevserî, nass-maslahat konusunda Tûfî'nin düştüğü hataya *İ'lâmü'l-muvakkî'in* ve

²⁵ Ferhat Koca, “Tuñî (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41: 327.

²⁶ Pekcan, “Necmuddin Tûfî'nin Maslahat Risalesi (Çeviri ve Değerlendirme)”, 277.

²⁷ Pekcan, “Necmuddin Tûfî'nin Maslahat Risalesi (Çeviri ve Değerlendirme)”, 276.

²⁸ Koca, “İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfî'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi”, 101-102.

²⁹ Koca, “Tuñî (Fıkıh)”, 41: 328.

Turuku'l-hükmiyye adlı eserinde İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö. 751/1350) de düştüğünü ifade etmiştir.³⁰

İslâm hukuk delilleri arasından birinci sırada konumlanması gerektiği ifade edilen bir diğer delil icmâdır. İcmâ Hz. Peygamber'den sonraki herhangi bir dönemde müçtehitlerin şer'i bir hüküm hakkındaki kanaatlerinin aynı noktada toplanması olarak tanımlanır.³¹ Usul literatüründe tanımdan hareketle icmâ ile alakalı birçok konuya değinilmiş ve icmân mahiyeti ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak biz detayları ilgili kitaplara bırakarak konumuz ile alakalı olması yönüyle yalnızca tanımdaki icmân şer'i bir alan üzerine olması kaydını daha yakından incelemek istiyoruz.

İcmân şer'i bir alanda olması konusunda genel bir ittifak mevcutken, bazıları bu alanı genişletmiş, bazıları ise daha da daraltmıştır. Bu anlamda Mâlikî fakihî İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) şer'i konuların dışında da icmân söz konusu olabileceğini belirtir. İmam Şafî ise gerçekleşme imkânından hareketle sahabe dönemi ve sonrasını ayırarak, sahabe devrinde geçerli saydığı, ulemanın ilmi çerçevesinde kalan ve icmâ-ı fukaha olarak nitelenebilecek icmâların sahabe sonrası dönemlerde gerçekleşmesinin mümkün olmadığını iddia eder. Nitekim O'na göre burada icmâ diye zikredilenler ihtilaftan başka bir şey değildir. Dolayısıyla Şafî'ye göre sahabeden sonraki kuşakta gerçekleşebilecek icmâ yalnızca herkesin bilebileceği, farz olan konularda cereyan edebilir.³²

Yine icmân üzerinde gerçekleştiği şer'i alan ile ilişkili olarak usul kitaplarında işlenen bir başka husus, icmân üzerinde gerçekleştiği alana göre derecelendirmeye tabi tutulmasıdır. Örneğin usul kitaplarında, şayet icmâ Kur'an'ın anlamı ve yorumu üzerinde ise bu durumun icmân en kuvvetli yönünü oluşturduğu, dolayısıyla bunun başka bir icmâ ile neshedilemeyeceği ifade edilir.³³

İcmâ yüklenen bu gibi anlamlar onun en kuvvetli delil olarak algılanmasına sebebiyet vermiş dolayısıyla icmâ, bazılarınca deliller hiyerarşisinde birinci sırada konumlandırılmıştır. Bu görüşü iddia edenler iki gerekçeye dayanmaktadır; bunların ilkine göre, icmâ genellikle belirli bir olay ile ilgili ve istişare sonucu alınmış bir karar olması hasebiyle kitap ve

³⁰ Ebubekir Sifil, "Zâhid Kevserî (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44: 80.

³¹ Hacı Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 59.

³² Aybakan, *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*, 127.

³³ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 65.

sünnete nazaran daha açık ve kesin bir hüküm ifade eder. Dolayısıyla açık ve kesin olan bir hüküm, soyut ve farklı anlamlara elverişli olan bir hükümden daha üstün olmalıdır. Bu görüşü savunanlar ikinci olarak, kitap ve sünnet üzerinde neshin mümkün olmasına karşın icmâ üzerinde neshin gerçekleşmeyeceğini delil getirerek, yine icmâ delilinin Kur'an ve sünnete üstün tutulması gerektiğini ifade etmişlerdir.³⁴

Yunus Apaydın, peygamber yanılmazlığının ümmetin şahsında sürdürülmesi şeklinde nitelediği icmân, bu denli kuvvetli bir delil olarak kabul edilmesinin anlaşılması için icmâa atfedilen işlevin tespit edilmesi ve icmân hangi ihtiyaçtan kaynaklandığının bilinmesi gerektiğini ifade eder. Devamında ise, başta dinin sembolik ifade biçimleri olan ibadetler ve ibadet içerikli konular olmak üzere Hz. Peygamber'in bütün alanlardaki temel anlayış ve uygulamalarının tespit edilip koruma altına alınmasını icmân en önemli görevi olarak belirterek bu işlevi sahih anlamın korunması şeklinde özetler.³⁵

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

İslam'ı anlamada bu dinin kitabının mutlak başvuru kaynağı olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Kur'an ise lafız ve mananın adı olarak ifade edilir.³⁶ Kur'an lafızları bellidir ve tevatür yolu ile bize ulaşmıştır. Zikredilen tanımda mananın lafızdan ayrıca ifade edilmesi sanki Kur'an'da, lafızlarının lügat manasını aşan sahih bir anlamın varlığına işaret etmektedir. İşte yukarıda bahsedilen tüm bu çabalar için, Kur'an'ın sahih manasının nerede bulunacağı sorusuna cevap bulma gayreti denilebilir.

Bahsedilen sahih anlamı bulma yolunda, tarihteki söylemler incelendiğinde, yalnızca ehl-i Kur'an olarak nitelenen gurubun bu faaliyette Kur'an ile yetinme teklifinde bulunduğu görülür. Oysa bu teklif lügat anlamının yetersiz kalacağı aşikâr olan birçok meselede hüküm koymak için aklın öne sürülmesinden başka bir şey değildir. Zira kendilerini mutlak olarak bağımsız görmemelerine rağmen kısmen de olsa Kur'an'a daha fazla vurgu yapan Hanefilerin, ehl-i re'y/akılcı olarak nitelendirilmesi tesadüfî olmasa gerekir. Muhteva genişliği tartışmalı da olsa taabbudî hükümleri

³⁴ Hasan Tanrıverdi, *Mukayeseli Olarak İslam Hukuk Usulünde Kurallar Çatışması*, (İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2007), 47-48.

³⁵ Apaydın, *İslam Hukuk Usulü*, 66-67.

³⁶ Ebu'l-Berekât en-Nesefî, *Menâru'l-Envâr*, trc. Soner Duman v.dğr., (İstanbul:Beka Yayıncılık, 2016), 21.

barındıran ve ahirette karşılık bulacağına inanılan dünya zahmetlerinin de maslahat olarak ifade edildiği bir dinde, O'nu anlama faaliyeti için aklın yetersiz kalacağı düşünülür. Dolayısıyla tarih boyunca tâbi oluna gelen mezhepler ve bunları müteakiben usul âlimleri, sayıları farklılaşan birçok delili benimseyerek Kur'an ile yetinmeme konusunda ittifak etmişler, ancak sahih manayı bulma yolunda başvuracakları bu delilleri yöntemlerine uygun olarak farklı hiyerarşilerde dile getirmişlerdir. Kabul ettikleri bu hiyerarşiler, onların anlama/delalet yönüne ışık tutmakta dolayısıyla usul anlayışlarındaki farklılığın bizce en önemli nedenini de teşkil etmektedir. Delalet kriterinin dikkate alındığı delil sıralamasında bahsedilen öncelik anlayışları, mezhep âlimlerinden tüm eserlerinden süzülerek ancak anlaşılabilirken, delillere yüklenen anlam neticesinde oluşan hiyerarşiler zamanla bazı kesimler tarafından açıkça ifade de edilmiştir. Ancak bu ifadeler, bazen maslahatı önceleme fikrinde olduğu gibi düşüncenin yanlış görülmesinden hareketle eleştirilmiş, bazen de sünnet ve icmâ delilinin öncelenmesi fikrinde olduğu gibi hiyerarşide esas alınan kriter dikkate alınmadığından, görmezden gelinmiştir.

Sonuç olarak, bahsedilen konu etrafında mütevazı bir katkı sağlamayı hedefleyen bu makalemizdeki bütün söylenenleri, günümüz açısından problem olma durumu hala devam etmekte olan anlama yöntemine yansıtma gerekirse, delil hiyerarşisi farklı bir açıdan yorumlanabilir. Şöyle ki, anlamlandırma faaliyetinde, genel olarak düşünüldüğü üzere Kitap, sünnet, icmâ, kıyas şeklinde bir sıralamayı takip etmek yerine, öncelikle Şafii'nin zikrettiği gibi herkesin bilebileceği/zaruri ilimler konusunda icmâa bakılır. Bahsedilen konuya göre daha detay kalabilecek konularda ise ilki kadar kat'i olmayan icmâa, daha sonra ise güvenilir kişiden nakledilen peygamber sünnetine bakılması şeklinde geriye dönük bir yöntem izlenmesi isabetli olabilir. Hatta bu durumda kendisini bir mezhebe ait gören/ bir mezhebin yorumunu benimseyen müçtehit için kendi mezhep kıyası da bahsedilen delillere öncelenebilir. Modern hukuktaki mahkemelerde, hâkimin anayasa yerine yasalara öncelikli olarak bakması ile mukayese edildiğinde, bu durumun Kur'an'ı geri plana bırakma olarak değil, bilakis O'nu daha iyi anlamak için geriye dönük bir ön çalışma olduğu anlaşılacaktır. Zira usul kitaplarında ilk delil olarak Kur'an'a başvuracak olan mutlak müçtehidin Kur'an'ı, Arap dilini, sünneti, icmâi iyi bir şekilde bilmesi gerektiği şartı düşünüldüğünde bu tutumun tarihteki akıma aykırı düşmeyeceği, bilakis nesilden nesile aktarılan ve delillerde hayat bulan sahih anlamın tespiti açısından daha doğru bir yol olduğu görülür.

Temellerinin icmâ ile atıldığı sahih manayı (makâsıdı) bulma yolunda izlenecek bu yöntemlerin neticesinde meydana gelecek olan farklılıklar ise âlimler tarafından zaten rahmet olarak algılanmıştır.

KAYNAKÇA

- Apaydın, Hacı Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- Apaydın, H. Yunus "Zahiriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 93-100 İstanbul. TDV Yayınları, 2013.
- Aybakan, Bilal. *Fıkıh İlminin Oluşum Sürecinde İcmâ*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2017.
- Beroje, Sahip. "Şafii'nin Sünnetin Kuran'a Arzı Yöntemine Sünnetin Beyan Vasfı Çerçevesinde Yaklaşımı". *Uluslararası İmam Şafîi Sempozyumu*. Ed. Mehmet Bilen. 860-867. İstanbul: Kent Işıkları Yayınları, 2012.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Maslahat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 79-94. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ebü Zehra, Muhammed. *İslam Hukuk Metodolojisi*. Trc. Abdülkadir Şener. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Gazzalî. *Mustasfa*. Trc. Hacı Yunus Apaydın. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Görmez, Mehmet. "Fıkıhü'l-hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12: 547-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Koca, Ferhat. "İslam Hukukunda Maslahat-ı Mürsele ve Necmeddin et-Tûfi'nin Bu Konudaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi". *İlam Araştırma Dergisi*, 1/1 (1996): 93-122.
- Koca, Ferhat. "Tufi (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41: 327-330. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Menâru'l-Envâr*. Trc. Soner Duman - Süleyman Kaya - Osman Güman. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2016.
- Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadîs (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 10: 508-512. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Paçacı, Mehmet "Anlama (Fıkıh) Usulüne Dair". *Journal of Islamic Research* 8/2 (Spring 1995): 85-97.
- Pekcan, Ali. "Necmuddin Tûfi'nin Maslahat Risalesi (Çeviri ve Değerlendirme)". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 3 (2003): 267-313.
- Sifil, Ebubekir. "Zâhid Kevserî (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 80-81. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Thk. Muhammed Seyyid Geylanî, 1. Baskı. Kahire: Dârü'l-kütüb, 1969.
- Şimşek, Murat. "Hanefî Fakihlerin Haber Anlayışlarının Bir Göstergesi Olarak Nass Üzerine Ziyâde Meselesi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009): 103-130.
- Tanrıverdi, Hasan. *Mukayeseli Olarak İslam Hukuk Usulünde Kurallar Çatışması*. İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2007.